

УДК: 159.9.011

ӨСПҮРҮМДӨРДҮН НЕГИЗГИ ИШ-АРАКЕТИ ЖАНА ТААНУУ ПРОЦЕССИНИН
ӨНҮГҮШҮ*Найманбаев М.Ж. - п.и.к., доцент,
Насирова А.А. - магистрант ЖАМУ*

Аннотация: Макалада өспүрүмдөрдүн негизги иш-аракети алардын бардык сферасынын өнүгүшүндө өзгөчө роль ойногондугу, жаңы түзүлүүлөрдүн келип чыгышына таасир тийгизгендиги белгиленет. Ошондой эле өспүрүмдөрдүн таануу процесстеринин өнүгүшү чагылдырылган. Андан сырткары алардын өспүрүм баланын мамилесине, жүрүм-турумуна, дүйнө таанымына жана башкаларга болгон таасири көрсөтүлөт.

Түйүндүү сөздөр: өспүрүм, өткөөл курак, идеал, жаңы түзүлүш, өзүн чоң адамдай сезүү, таануу процесстери, өнүгүү.

ОСНОВНОЙ ВИД ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПОДРОСТКОВ И РАЗВИТИЯ ПОЗНАВАТЕЛЬНЫХ
ПРОЦЕССОВ*Найманбаев М.Ж. - к.п.н., доцент,
Насирова А.А. - магистрант ЖАГУ*

Аннотация: В статье отмечается основной вид деятельности подростков, их особенная роль играет во всех сферах развития и влияние на появление новообразований. Также отражается развитие познавательных процессов подростков. Кроме того, показывается их влияние на отношение

Ключевые слова: подросток, переходной возраст, идеал, новообразование, ощущать себя как взрослого человека, познавательные процессы, развитие.

THE MAIN ACTIVITY OF ADOLESCENTS AND THE DEVELOPMENT OF COGNITIVE PROCESSES
Naimanbaev M.Zh.- Ph.D., associate professor, Nasirova A.A.-undergraduate, JASU

Annotation: The article points the main actions of adolescents, their special role plays in all areas of development and their influence on the emergence of growth. The development of cognitive processes in adolescents is also reflected. In addition, there is shown their influence on adolescents' attitudes, behavior, knowledge of the world, and influence on others.

Key words: adolescent, transitional age, ideal, new growth, feel like an adult, cognitive processes, development.

Коомдук тажрыйба баланын психикасынын өнүгүүсүнүн булагы катары кызмат кылат жана андан бала чоң адамдардын жардамы аркылуу жүрүм-турум маданиятын өздөштүрүп, баарлашуусу улам өсүп, белгилүү бир тажрыйбага ээ болот. Ушул сыяктуу өспүрүм курак анатомиялык-физиологиялык, психикалык өнүгүүсү кескин өзгөчөлөнгөн, социалдык абалынын өзгөрүшү менен мүнөздөлгөн инсандык сапаттарды калыптандыруунун мезгили болуп эсептелинет.

«Өспүрүм» дегенди латын тилинен кыргызчага которгондо «өсүү», «жетилүү», «өз алдынча болуу», «бой тарткан мезгил» деген маанини түшүндүрөт. Өспүрүм курагы окумуштуу психолог Д.Б. Элькониндин куракты мезгилдерге бөлүүсү боюнча 11-12 жаштан 15-16 жашка чейинки мезгилди камтыйт. Психологиялык адабияттарда бул курак өткөөл, татаал, бурулуш критикалык мезгил деп берилген. Буларда бир мезгилден экинчи бир мезгилге өтүшү менен байланышкан өспүрүмдөрдөгү болуп жаткан өнүгүү процессинин татаалдыгы жана маанилүүлүгү чагылдырылган. Бул куракта дене, акыл, адептик, социалдык жактан спецификалык айырмаланган өнүгүү келип чыгат. Өспүрүм мезгилинде сапаттык жаңы түзүлүүлөр пайда болот, организмдин, өзүн-өзү таануунун чоң адамдар менен карым-катышынын өнүгүшүнүн натыйжасында чоң адамдык жүрүм-турумдун элементтери келип чыгат. Өспүрүм курагында психолог Д.Б.Эльконин белгилегендей карым-катнаш, баарлашуу жетектөөчү иш-аракет катары эсептелет. Бул куракта балдар арасында баарлашуу өнүгөт жана ал көз караштардын калыптанышына, дүйнө таанымдын өнүгүшүнө чоң таасирин тийгизет. Өспүрүм баланын абалы өзгөрөт, мамилелердин системасы татаалдашып, социалдык активдүүлүгү жогорулайт. Бул курактагы балада ата-эне, мугалим, жолдоштору менен түзүлгөн татаал мамилелердин системасы - алардагы өз алдынчалыктарды, керектөөлөрдү канааттандырууга умтулууну пайда кылат. Алар чоң адамдардын иш-аракетине аралашууга, алардай болууга умтулат. Мындай өзгөчөлүк курак

психологиясында «жаңы түзүлүш» деп белгиленет. Бул куракта алардын мамилелеринде, окуу иш-аракетинде, инсандык сапаттарынын өнүгүшүндө ж.б. жаңы түзүлүүлөр келип чыгат. Өспүрүмдүн өзүн чоң кишидей сезүүсү социалдык, интеллектуалдык иш-аракетинен, кызыгуусунан байкалат жана аларда өзүн чоң киши катары сезүүсү капысынан пайда болбойт. Анын дене түзүлүшүнүн өзгөрүшү, күчүнүн өсүшү, билиминин байышы, жалпы кругозорунун жогорулашы өзүн чоң кишидей сезүүнүн өзгөчөлүгүн мүнөздөйт.

Өспүрүм чоң адамдардын жүрүм-турумуна, карым-катышына жана мүнөзүнө кызыгып, өзүн алар менен салыштыруунун негизинде өзүндө «Мен» деген түшүнүктү иштеп чыгып, турмушта өз ордун аныктоого умтулат. Ал жашоодо башка адамдарга окшош боломун деп өзүнүн идеалын издейт. Өспүрүмдөр идеал катары кабыл алган адамдардагы эрктүүлүк, мээримдүүлүк, адамгерчилик сыяктуу инсандык сапаттарды өздөштүрүүгө аракеттенишет. Окмуштуу психолог Д.И.Фельдштейн 11-12 жаштагы өспүрүм ата-энесин, жолдошун, мугалимди идеал катары кабыл алса, 14-15 жаштагы өспүрүм чоң адамдардагы жүрүм-турумдун жыйынтыкталган үлгүсүн идеал катары кабыл алат деген ойду белгилеген.

Өспүрүм баарлашуу, карым-катыш аркылуу өзүн-өзү жакшы таанып биле баштайт жана таанып билүүдө анын жоро-жолдошторунун, жакын адамдарынын ролу өзгөчө болуп эсептелет. Себеби, булар өспүрүм бала үчүн күзгү катары кызмат кылуу менен анын ички дүйнөсүнүн өзгөрүшүнө, жүрүм-турумдарынын оң жолго коюлушуна, жаңы мамилелердин пайда болушуна чоң таасирин тийгизет.

Баарлашуунун негизинде баланын кругозору өсүп, өзүнө жогорку талап коюу, өзүнүн сырткы кебетесине саресеп салуу, маани берүү, жүрүм-турумун оңдоо аракеттери келип чыгат жана өзүн-өзү өркүндөтүүгө болгон керектөө пайда болот. Демек, негизги иш-аракет өспүрүмдүн бардык сферасына, жүрүм-турумуна, окуусуна, билим, тарбиясына, мамилесине, дүйнө таанымына ж.б. өз таасирин тийгизип, өзгөрүүлөргө алып келет.

Өспүрүмдүн чоң адамдык турмушка карай умтулуусунун башкы багыты мазмундук кызыгуулардын өнүгүшү жана келечекке карата пландардын пайда болушу менен байланышкан. Ал өспүрүм баланын тигил же бул нерселерди чындап билүүгө жана үйрөнүүгө умтулуусунан келип чыгат жана бул балдардын таануу иш-аракетинин өнүгүшүн стимулдаштырат. Өспүрүм курагында сөз-логикалык эс активдүү өнүгө баштайт. Ал эми ойлоонун абстрактуу-логикалык түрү бул куракта жакшы өнүгөт. Бул абстрактуу түшүнүктөрдү оңой өздөштүрүүгө жардам берет жана ар түрдүү окуу материалдарын эске сактоого кеңири жол ачат. Кенже мектеп жашында маалыматтарды сөзмө-сөз жаттоого умтулушса, өспүрүм курагында окуу материалынын мазмунуна терең маани берип, анын ички, негизги мазмунун түшүнүүгө аракеттенишет. Ошондой эле окуу материалдарын эске сактаганда зат менен заттын, кубулуш менен кубулуштардын ортосундагы татаал ассоциациялык байланыштарды эске алуу менен материалды өздөштүрөт.

Өспүрүмдөр окуу материалдарын эске сактоо, эске түшүрүү үчүн салыштыруу, классификациялоо жана системалоо жолдорун көп колдонушат.

Окумуштуу психолог А.Н.Леонтьев өспүрүмдөрдүн эс жана ойлоо процесстерин изилдеп төмөндөгүдөй жыйынтыкка келген: курактын өсүшү менен эске тутуунун продуктивдүүлүгү жогорулайт жана өспүрүм курагында эс менен башка психикалык функциялардын ортосундагы чечүүчү жылыш болот. Бул курактагы балдардын эсин изилдөөнүн натыйжасы өспүрүмдөр үчүн эске түшүрүү (элестөө)-бул ой жүгүртүү дегенди билдиргенин көрсөтөт. Өспүрүмдөр окуу материалдарын эске сактоо, эске түшүрүү үчүн салыштыруу, классификациялоо жана системалоо жолдорун көп колдонушат. Өспүрүм курагында балдарда тигил же бул материалды эске сактоо үчүн ой-жүгүртүү, эске сактоо каражаттарына ээ болуу ыктары бир канча эсе жогору өнүгөт. Бул мезгилде балдардын ойлоо иш-аракеттеринде абстрактуулук жөндөмдүүлүктөрү өнүгүп барат. Өспүрүм курагынын алгачкы мезгилинде образдуу ойлоо басымдуу болсо, улам барган сайын логикалык ойлоо жогорулайт. Ошондуктан татаал, абстрактуу түшүнүктөрдү да өздөштүрүүгө, түшүнүүгө мүмкүнчүлүктөрү жете баштайт. Өспүрүмдөр кенже мектеп жашындагы окуучуларга караганда сокур ишеничтен алыстап, окуу иштерин, мугалимге, коомдогу болуп жаткан окуяларга, өзгөрүштөргө сын көз менен карап ой жүгүртүшөт жана мугалимдин айткан пикирлерине, окуу материалынын мазмунуна ой жүгүртүшүп, өзүлөрүнүн мамилелерин билдиришип, өздөрүн бир топ эркин кармашат. Өспүрүм курагы чыгармачылык ойлоонун өнүгүшү үчүн да ыңгайлуу мезгил болуп саналат жана бул ойлоонун түрү жакшы өнүгөт. Ошондуктан негизинен ушул курактан баштап аңгеме, ыр жазуу, искусствого, чыгармачылык иштерге кызыгуу күчөйт, өсөт. Чыгармачылык иштерди өркүндөтүү

өспүрүмдөрдүн жалпы таануу активдүүлүктөрүнүн өнүгүшү менен тыгыз байланыштуу. Чыгармачылык ойлоону өнүктүрүүдө мугалимдин окуучуларга берген кеңеши, түзгөн шарты, сабактын методикалык жактан туура уюштурулушу башкы орунга ээ болот жана окуучулардын өз алдынча ой жүгүртө билишине ар түрдүү проблемалык суроолордун коюлушу да чоң жардам берет. Өспүрүмдөр тигил же бул тапшырмаларды чечүүдө божомолдоолорду (гипотеза) формировкалашы мүмкүн, изилдеши жана салыштырышы мүмкүн жана алардын ой жүгүртүүсү кеңири жалпылоого умтулуу менен мүнөздөлөт.

Бул куракта алардын көңүл буруусу да жогорулайт жана карама-каршы мүнөзгө да ээ болот. Себеби, бир жагынан алганда аларда эрктүү көңүл буруу жогорулайт, экинчи жагынан өспүрүмдөрдүн импульсивдүүлүгү, өтө активдүүлүгү, тигил же бул окуяларга, маалыматтарга тез таасирленүүсү, алагды болууга, көңүл буруунун туруктуу эместигине алып келет. Мындай абал мугалимдин сабакты уюштура билишине, анын иш стилине, педагогикалык жөндөмдүүлүгүнө жана башка касиеттерине жараша болот. Ошондой эле бул куракта көңүл буруунун касиеттери: көңүл буруунун алмашуусу, бөлүнүшү, топтолушу, көлөмү, концентрациясы калыптанат. Бир эле убакытта бир канча объектке көңүл буруп, маалымат алганга мүмкүнчүлүгү жете баштайт.

Бул куракта жалпы интеллектуалдык өнүгүү менен бирге элестетүү процесси (воображения) да өнүгөт. Элестетүүнүн чыгармачылык ойлоо менен жакындашы чыгармачылыкка импульс берет. Өспүрүмдөрдүн элестетүүсү чоң адамдардын элестөөсүнө караганда азыраак продуктивдүү, бирок, ал баланын фантазиясына бай жана алар фантазия процессинен өзүнчө канааттануу алышат. Бул балдар оюндарына окшош.

Окумуштуу психолог Л.С. Выготский баланын оюну өспүрүмдүн фантазиясына өсүп жетет деп эсептеген. Өспүрүм өзүнүн фантазиясынын натыйжасында өзүнүн кызыгууларын, эмоциясын жакшы сезет жана алгачкы жолу келечектеги турмуштук жолун элестеп кыялдана баштайт. Демек, өспүрүм курагында пайда болгон психологиялык өзгөчөлүктөр “жаңы түзүлүштүн пайда болушу”, “таануу процесстеринин өзгөчөлүгү”, баланын жетилүү курагындагы инсандык калыптануунун татаал мезгилин мүнөздөйт.

Ошентип, өспүрүмдөрдүн таануу процесстеринин өнүгүшү да активдүү жүрүү менен бирге алардын дүйнө таануусунда көз караштарынын калыптанышында жүрүм-турумунун, мамилесинин өнүгүшүндө, активдүү турмуштук позицияда болушунда ж.б. эң чоң маанилүү ролду ойнойт.

Адабияттар:

1. Мухина В.С. Возрастная психология.-М.,2005
2. Абрамова Г.С. Возрастная психология.-М.,2005
3. Кулагина И.Ю. Возрастная психология. – М.,1998
4. Миңбаев К.М. Курак жана педагогикалык психология. – Ош,1995
5. Хрипкова А.Г., Колесов Д.В. Мальчик, подросток, юноша. –М.,1982